

Elektroniczne formy partycypacji społecznej w polskim samorządzie terytorialnym na przykładzie gminy

Forms of e-participation in the Polish municipal self-government

STRESZCZENIE: Celem niniejszego rozdziału jest omówienie znaczenia cyfryzacji partycypacji społecznej w samorządzie terytorialnym na poziomie gminy dla stwarzania lepszych uwarunkowań sprzyjających podejmowaniu przez członków społeczeństwa, inicjatyw i aktywności pozwalających na skuteczne wpływanie na kształt spraw publicznych. W tekście omówione zostały efekty odbywającego się w Polsce procesu cyfryzacji budżetu obywatelskiego, podstawy prawne tworzenia go w formie elektronicznej. Została także dokonana analiza skuteczności partycypacji w takiej formie, w tym przede wszystkim poprzez uwzględnienie znaczenia dla zmian dokonujących się w społeczeństwie, jak i wpływu na poszczególne jednostki w społeczeństwie. W tekście wskazane zostały szanse oraz zagrożenia wynikające z wykorzystywania partycypacji społecznej w formie elektronicznej, a także możliwości oraz kierunki dalszego ich rozwoju.

SŁOWA KLUCZOWE: społeczeństwo obywatelskie, partycypacja społeczna, budżet obywatelski, administracja publiczna, nauka administracji, prawo administracyjne, samorząd terytorialny, e-administracja, administracja elektroniczna, *smart administration, e-government*

ABSTRACT: Following chapter discuss the importance of digitization of social participation in local government, especially on municipal level, for creating better conditions conducive to taking initiatives and activities by members of the society, allowing more effective influence on public matters by all interested citizens. The text discusses the effects of the process of digitization of the participatory budget in Poland, the legal basis for creating it in electronic form, and analyses the effectiveness of participation in this form, primarily by taking into account the significance for changes taking place in society and the impact on individual citizens and their position in society. The text indicates the opportunities and threats resulting from the use of electronic social participation, as well as the possibilities and directions of their further development.

KEYWORDS: civil society, social participation, participatory budgeting, administrative science, administrative law, local government, e-administration, electronic administration, smart administration, e-government

1. Wstęp

Celem niniejszego rozdziału jest omówienie znaczenia cyfryzacji partycypacji społecznej w samorządzie terytorialnym na przykładzie gminy, co ma umożliwić stworzenie lepszych uwarunkowań do podejmowania przez członków społeczności lokalnej inicjatyw i aktywności pozwalających na skuteczne wpływanie na kształt spraw publicznych.

Podjęta w tekście analiza problemu służy ustaleniu, czy zastosowanie elektronicznych form partycypacji społecznej pozwala na zwiększenie skuteczności oraz efektywności udziału, a także zaangażowania społeczeństwa w sprawy publiczne. W tym celu w rozdziale została wyjaśniona rola partycypacji społecznej w demokratycznym państwie prawnym, omówione zostały uwarunkowania prawne oraz pozaprawne jej funkcjonowania, w szczególności z uwzględnieniem uregulowania budżetu obywatelskiego w gminie oraz cyfryzacji tej formy partycypacji społecznej. Zostały przedstawione oraz przeanalizowane dane statystyczne dotyczące przeprowadzonych edycji budżetu obywatelskiego w wybranych miastach. W pracy zastosowano metodę dogmatyczno-prawną poprzez analizę ustaleń doktryny w zakresie rozumienia pojęcia partycypacji społecznej oraz jej roli w samorządzie terytorialnym na poziomie gminy, jak i ustalenia uwarunkowań jej funkcjonowania. Posłużono się także metodą analityczno-prawną poprzez dokonanie analizy aktów prawnych regulujących funkcjonowanie budżetu obywatelskiego, a także metodą statystyczną poprzez analizę danych dotyczących udziału obywateli w budżecie obywatelskim w wybranych gminach. Dokonane w tekście ustalenia pozwoliły na omówienie konsekwencji rozwoju elektronicznych form procesu kształtowania modelu demokracji deliberatywnej.

2. Rola partycypacji społecznej w demokratycznym państwie prawnym

Istotnym elementem świadczącym o rzeczywistym i poprawnym realizowaniu koncepcji demokratycznego państwa prawnego jest zakres możliwości wpływania obywateli na funkcjonowanie państwa oraz jego organów poprzez środki i sposoby określone prawem¹. Fundamentem istnienia demokracji jest dobrowolne, świadome i odpowiedzialne angażowanie się poszczególnych członków społeczeństwa w sprawy publiczne, a zatem wydaje się uzasadnione stwierdzenie, że modelowym rozwiązaniem w demokracji nie jest jedynie udział obywateli w wyborach ogólnokrajowych lub lokalnych, które odbywają się w określonych odstępach czasowych, ale właśnie ciągła, możliwie najbliższa współpraca z przedstawicielami władz publicznych, a w szczególności organów administracji publicznej². W tym kontekście brak pełnego zaufania należy uznać za

---

¹ Bezsprzecznie stwarzanie możliwości wyrażania przez zainteresowanych obywateli własnych opinii i poglądów danej sprawie, których uwzględnienie oraz rozważanie przez przedstawicieli władz publicznych jest wymagane prawnie, sprzyja poprawie jakości demokracji, niemniej nie będzie właściwe dokonanie analizy istniejących rozwiązań jedynie w perspektywie prawnej. Należy uwzględniać także czynniki pozaprawne, które warunkują sposób, w jaki obywatele uczestniczą w kształtowaniu państwa.

² P. Szostak, *Poczucie podmiotowości komunikacyjnej w samorządzie terytorialnym w Polsce*, Toruń 2017, s. 141 i 146; R. Maćkowska, A. Lipski, P. Kocoń, *Public relations w kształtowaniu warunków partycypacji społecznej*, [w:] A. Adamus-Matuszyńska, A. Austen (red.), *Public relations w jednostce samorządu terytorialnego*, Warszawa 2011, s. 68-69.

rozsądne postępowanie obywateli, które nie musi jednocześnie oznaczać, że dana instytucja lub organ funkcjonują niepoprawnie, ale raczej że każdy człowiek posiada pewne ograniczenia związane z percepcją oraz koncepcyjnym myśleniem i nie zawsze dostrzega wszystkie możliwości w swoim otoczeniu lub nie zawsze zauważa pewne zmiany w danym momencie. Oczywiście zmiana piastunów stanowisk publicznych pochodzących wyborów będzie możliwa w następnym cyklu wyborczym, ale może się wiązać z ryzykiem utraty potencjalnych korzyści, jakie powstałyby dla wspólnoty, społeczeństwa w wyniku wcześniej podjętego działania.

Choć może wydawać się, że procesy edukacji, enkulturacji oraz socjalizacji powinny pozwalać na zdobycie odpowiedniej wiedzy oraz umiejętności, należy jednak rozważyć, czy członkowie społeczeństwa lub przedstawiciele władz publicznych są w rzeczywistości przygotowani do wspólnego kształtowania wizji współczesnego państwa oraz czy istniejące możliwości partycypacji pozwalają na realne, świadome uczestniczenie w funkcjonowaniu państwa³. W przypadku braku powszechnej wiedzy w zakresie założonych problemów prawnych, społecznych, politycznych czy gospodarczych wszelkie stworzone rozwiązania modelowe mogą mieć jedynie charakter iluzoryczny, gdyż rzeczywiste korzystanie z nich może nie być właściwe lub rozwiązania mogą nie mieć trwałego charakteru⁴.

Wydajne, dobrze zorganizowane państwo oraz administracja publiczna, które efektywnie wspierają członków społeczeństwa, wydają się potrzebne zarówno w sferze gospodarczej, jak i społecznej, niemniej centralną wartością w demokracji nie powinien być przymus oparty na władztwie administracyjnym, ale dobrowolna komunikacja, dialog czy dyskusja, a dopiero w następnej kolejności także ingerencja, która jednak przede wszystkim winna realizować ideę subsydiarności jako szerszej wartości, na podstawie której powinno być budowane współczesne państwo demokratyczne. M. Tabernacka zauważa, że podstawowym warunkiem istnienia społeczeństwa obywatelskiego jest istnienie powszechnej i niezagrożonej represyjnymi działaniami ze strony państwa komunikacji obywateli z władzą⁵. Jednak w przypadku istnienia asymetrii pozycji dwóch stron dialogu zawsze będzie istniało ryzyko, że strona silniejsza będzie chciała skorzystać ze swojej pozycji dominującej, a taki stan rzeczy może mieć miejsce tak samo w sferze prywatnej, jak i publicznej, choć będzie miał różny charakter oraz konsekwencje⁶. Kompatybilność silnego państwa z efektywną administracją po jednej stronie i obywatelami mającymi skuteczne narzędzia

---

³ P. Szostak, *op. cit.*, s. 140-141.

⁴ *Ibidem*, s. 141.

⁵ M. Tabernacka, *Komunikacja obywateli z władzą – warunek funkcjonowania demokracji i społeczeństwa obywatelskiego*, [w:] M. Tabernacka, A. Szadok-Bratuń (red.), *Public relations w sferze publicznej. Wizerunek i komunikacja*, Warszawa 2012, s. 408.

⁶ K. Wojcik, *Public relations. Wiarygodny dialog z otoczeniem*, Warszawa 2015, s. 93.

partycypacji po drugiej powinna sprzyjać efektywnemu realizowaniu zadań publicznych wyznaczonych prawem określonych przez prawo.

3. Uwarunkowania prawne elektronicznej partycypacji społecznej w polskim samorządzie terytorialnym na poziomie gminy

Odpowiedzią na wskazane powyżej problemy wydaje się w demokratycznym państwie prawnym istnienie obok administracji rządowej poprawnie funkcjonującego samorządu terytorialnego, zwłaszcza na poziomie gminy, która w sposób naturalny sprzyja rozwojowi społeczeństwa partycypacyjnego jako samodzielnego i zdecentralizowanego elementu administracji publicznej, będącego jednocześnie najbliższym problemom i potrzebom obywateli. Z uwagi na swój istotny charakter terytorialny potencjalnie najlepiej sprzyja rozwojowi różnych form partycypacji społecznej. Wydaje się także, że kluczowym elementem aktywizacji społeczeństwa dzisiaj stają się środki komunikacji elektronicznej, który mogą potencjalnie pozwolić na tworzenie infrastruktury elektronicznej partycypacji społecznej.

Rola gminy jako podstawowej jednostki samorządu terytorialnego została w Polsce określona na poziomie konstytucyjnym oraz potwierdzona przez ustawodawstwo, a także inne powiązane akty prawne i dokumenty⁷. Podstawowym aktem prawnym w tym zakresie jest ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym⁸, która uszczegóławia na poziomie gminy postanowienia konstytucji określające ustroj polskiego samorządu terytorialnego. Zdaniem L. Garlickiego zasadnicze znaczenie przypadku określenia ustroju samorządu terytorialnego ma jego samodzielność⁹. Wśród innych istotnych cech konstrukcji samorządu gminnego należy wskazać posiadanie osobowości prawnej, zagwarantowanie sądowej ochrony jej samodzielności oraz przynależenie jej członków z do wspólnoty samorządowej z mocy prawa¹⁰.

Choć Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej nie posługuje się pojęciem społeczeństwa obywatelskiego, w wielu sformułowaniach daje wyraz podstawowym elementom tej idei, które są następnie rozwijane w ustawodawstwie, zwłaszcza zostały one wyrażone w przepisach u.s.g.¹¹ Zgodnie z art. 11 u.s.g. polski prawodawca zalicza mieszkańców do władz gminy oraz wskazuje, że podejmują oni rozstrzygnięcia w głosowaniu powszechnym lub za pośrednictwem organów gminy¹². Rola mieszkańców gminy jest dalej wzmocniona

⁷ J. Zimmermann, *Prawo administracyjne*, Warszawa 2018, s. 276-277.

⁸ T. j. Dz. U. z 2020 r., poz. 713 ze zm., dalej: u.s.g.

⁹ L. Garlicki, *Polskie prawo konstytucyjne. Zarys wykładu*, Warszawa 2019, s. 336.

¹⁰ J. Zimmermann, *Prawo administracyjne...*, s. 272.

¹¹ Należy także zauważyć, iż koncepcja promowanie uczestniczenia w sprawach publicznych została wyrażona w art. 5b i 5c u.s.g.

¹² H. Izdebski, *Samorząd terytorialny. Pionowy podział władzy*, Warszawa 2020, s. 95-96.

poprzez unormowania art. 5a u.s.g., które regulują instytucje konsultacji społecznych oraz budżetu obywatelskiego, a także poprzez unormowania art. 41a u.s.g., które regulują obywatelską inicjatywę uchwałodawczą. Bezspornie powyższe ustawowe ujęcie roli samorządu terytorialnego oraz mieszkańców gminy sprzyja pobudzaniu partycypacji społecznej oraz aktywizacji społeczeństwa obywatelskiego.

Kolejnym istotnym aspektem kształtowania partycypacji społecznej jest przebieg procesu informatyzacji oraz cyfryzacji usług publicznych w Polsce. Intensywne prace w tym zakresie rozpoczęły się w roku 2000, choć należy oczywiście zauważyć, że już wcześniej podejmowano różne projekty, strategie i inicjatywy, ale na mniejszą skalę i w mniejszym stopniu zorganizowania i koordynacji¹³. Podmioty władzy publicznej niezależnie od swojej pozycji w strukturze państwa powinny dążyć do zgodnego z prawem posługiwania się wszelkimi dostępnymi środkami komunikacji, dostosowywać się do odbiorców, tak aby przekaz był łatwy w percepcji co do treści i formy¹⁴. Należy zauważyć, że poprawa jakości oraz skuteczności komunikacji między przedstawicielami organów gminnych a jej mieszkańcami, w wyniku cyfryzacja partycypacji społecznej w gminie, będzie sprzyjała realizacji oraz rozwojowi idei samorządności.

Podstawowym narzędziem komunikacji elektronicznej podmiotów administracji publicznej z adresatami ich działań wciąż pozostają oficjalne strony internetowe, których dominującym elementem funkcjonowania jest model komunikacji jednostronnej, polegający na zamieszczaniu informacji, danych, formularzy czy dokumentów przez podmiot publiczny bez wchodzenia bezpośrednią interakcję z istniejącymi lub potencjalnymi adresatami działań administracji publicznej oraz korzystanie z udostępnionych zasobów i usług na takiej samej zasadzie przez adresatów¹⁵. Aktualnie w Polsce obie sfery elektronicznych usług, prywatnych dostawców oraz administracji publicznej zasadniczo egzystują oddzielnie i nie ma znaczących interakcji między sferą prywatną a publiczną w zakresie kształtowania wspólnego modelu partycypacji społecznej w formie elektronicznej, innej niż dostarczanie administracji publicznej odpowiednich urządzeń i oprogramowania. Związane jest to zasadniczo z faktem, iż komunikacja o charakterze dwustronnym nie jest koniecznie potrzebna i wymagana przez strony przy załatwianiu większości spraw administracyjnych, w szczególności w przypadku spraw prostych i jasnych. Niemniej komunikacja elektroniczna o charakterze dwustronnym powinna

---

¹³ Komitet Badań Naukowych Ministerstwa Łączności, *Cele i kierunki rozwoju społeczeństwa informacyjnego w Polsce*, Warszawa 2000; A. Kaczorowska, *E-usługi administracji publicznej w warunkach zarządzania projektami*, Łódź 2013, s. 20-21.

¹⁴ M. Tabernacka, *Narzędzia komunikacyjne public relations w administracji publicznej*, [w:] M. Tabernacka, A. Szadok-Bratuń (red.), *op. cit.*, s. 445.

¹⁵ M. Błazewski, *Sfery równości w dostępie do elektronicznej administracji*, [w:] J. Korczak, P. Lisowski (red.), *Równość w prawie administracyjnym. VIII Krakowsko-Wrocławskie Spotkanie Naukowe Administratywistów*, Warszawa 2018, s. 197-198.

stawać się naturalnym rozwiązaniem, komfortowym zarówno dla adresatów działań administracji publicznej, jak i przedstawicieli organów administrujących, szczególnie w przypadku spraw o bardziej złożonej naturze, gdzie potencjalnie stają się substytutem telefonicznej czy fizycznej formy kontaktu adresata działań z organem administracji publicznej lub innym podmiotem administrującym.

Interesujący jest przypadek zorganizowania w formie elektronicznej budżetu obywatelskiego, który w miastach w Polsce organizowany jest zarówno w formie tradycyjnego głosowania, jak i głosowania w formie cyfrowej. Zgodnie z art. 5a ust. 5 u.s.g. budżet obywatelski jest szczególną formą konsultacji społecznych, a w konsekwencji formą współdziałania mieszkańców danej społeczności lokalnej w podejmowaniu decyzji o przeznaczeniu określonej puli środków publicznych w danym roku budżetowym, a co za tym idzie, umożliwia mieszkańcom współdecydowanie o stopniu istotności celów i zadań publicznych, które są realizowane w danej gminie¹⁶. Polski prawodawca w art. 5a ust. 7 u.s.g. powierzył zasadniczo kwestię organizacji budżetu obywatelskiego radzie gminy, która w drodze uchwały powinna określić wymagania, jakie powinien spełnić projekt budżetu obywatelskiego, także zasad oceny zgłaszanych projektów co do ich zgodności z prawem, wykonalności technicznej, spełnienia wymogów formalnych, trybu odwołania od decyzji o niedopuszczeniu projektu do głosowania oraz zasady przeprowadzania głosowania, ustalania wyników oraz podawania ich do publicznej wiadomości¹⁷. Powyższy sposób regulacji oznacza, iż ustawodawca powierzył także radzie gminy kwestie stopnia i szczegółowego sposobu wykorzystania rozwiązań technologii informacyjnych w poszczególnych etapach kształtowania budżetu obywatelskiego. Przykładowo zgodnie z Uchwałą nr LXII/1440/18 Rady Miejskiej Wrocławia w sprawie Wrocławskiego Budżetu Obywatelskiego¹⁸ rada gminy umożliwiła składanie projektów oraz głosowanie w formie elektronicznej obok analogowej formy tradycyjnej. Takie rozwiązanie jednak nie musi występować w każdej gminie, w której zdecydowano się na wprowadzanie budżetu obywatelskiego, co może być związane z obiektywnie istniejącymi uwarunkowaniami lokalnymi, brakiem możliwości technicznych lub finansowych lub subiektywnymi przekonaniem i odczuciami zarówno przedstawicieli organów samorządowych, jak i mieszkańców gminy.

Należy jednak zauważyć, że poważnym problemem związanym z budżetem obywatelskim jest proporcja między liczbą osób, które uczestniczą w kształtowaniu budżetu obywatelskiego, uczestniczą w głosowaniu, a całkowitą liczbą mieszkańców danej gminy. Analiza danych udostępnionych na stronach dużych miast poświęconych instytucji

¹⁶ R. Marchaj, [w:] B. Dolnicki (red.), *Ustawa o samorządzie gminnym. Komentarz*, Warszawa 2018, s. 161-160; M. Baraniecki, *O swoich pieniądzach decydujemy sami – planowanie partycypacyjne budżet gminy*, [w:] B. Dolnicki (red.), *Partycypacja społeczna w samorządzie terytorialnym*, Warszawa 2014, s. 574.

¹⁷ M. Augustyniak, [w:] B. Dolnicki (red.), *op. cit.*, Warszawa 2018, s. 161.

¹⁸ Dz. Urz. Woj. Dolnośląskiego z 2018 r., poz. 4557.

budżetu obywatelskiego wskazuje raczej na niewielkie zainteresowanie tą formą partycypacji. Przykładowo w przypadku Wrocławia w głosowaniu w ramach budżetu obywatelskiego w edycji w 2019 r. udział wzięło 86 484¹⁹ osób na 643 782²⁰ mieszkańców miasta. Podobne proporcje można także zaobserwować w innych dużych miastach:

- Łódź:
  - Liczba mieszkańców: 677 286²¹;
  - Liczba uczestników głosowania przeprowadzonego w ramach budżetu obywatelskiego: 166 058²²;
- Warszawa:
  - Liczba mieszkańców: 1 793 579²³;
  - Liczba uczestników głosowania przeprowadzonego w ramach budżetu obywatelskiego: 89 807²⁴;
- Lublin:
  - Liczba mieszkańców: 339 547²⁵;
  - Liczba uczestników głosowania przeprowadzonego w ramach budżetu obywatelskiego: 82 190²⁶;
- Kraków:
  - Liczba mieszkańców: 780 981²⁷;
  - Liczba uczestników głosowania przeprowadzonego w ramach budżetu obywatelskiego: 53 647²⁸.

Interesująca z punktu widzenia omawianej tematyki jest relacja między liczbą osób głosujących w ramach budżetu obywatelskiego w formie tradycyjnej oraz elektronicznej. Według danych udostępnionych przez Miasto Wrocław w 2019 r. na 86 484

---

¹⁹ STATYSTYKI GŁOSOWANIA WBO 2019, <https://www.wroclaw.pl/budzet-obywatelski-wroclaw/statystyki-glosowania-wbo-2019> [dostęp: 01.04.2021].

²⁰ Stan na 30 czerwca 2020, Jednostka terytorialna: Powiat m. Wrocław, STAN LUDNOŚCI, <https://bdl.stat.gov.pl/BDL/dane/teryt/tablica> [dostęp: 01.04.2021].

²¹ Stan na 30 czerwca 2020, Jednostka terytorialna: Powiat m. Łódź, STAN LUDNOŚCI, <https://bdl.stat.gov.pl/BDL/dane/teryt/tablica> [dostęp: 01.04.2021].

²² Wyniki i realizacja projektów, <https://uml.lodz.pl/budzet-obywatelski/lbo-20192020/wyniki-i-realizacja-projektow> [dostęp: 01.04.2021].

²³ Stan na 30 czerwca 2020, Jednostka terytorialna: Powiat m. st. Warszawa, STAN LUDNOŚCI, <https://bdl.stat.gov.pl/BDL/dane/teryt/tablica> [dostęp: 01.04.2021].

²⁴ V edycja budżetu partycypacyjnego, <https://twojbudzet.um.warszawa.pl/v-edycja-bud-etu-partycyjnego> [dostęp: 01.04.2021].

²⁵ Stan na 30 czerwca 2020, Jednostka terytorialna: Powiat m. Lublin, STAN LUDNOŚCI, <https://bdl.stat.gov.pl/BDL/dane/teryt/tablica> [dostęp: 01.04.2021].

²⁶ Demograficzne Statystyki Głosów, https://lublin.budzet-obywatelski.eu/demograficzne_statystyki_glosow [dostęp: 01.04.2021].

²⁷ Stan na 30 czerwca 2020, Jednostka terytorialna: Powiat m. Kraków, STAN LUDNOŚCI, <https://bdl.stat.gov.pl/BDL/dane/teryt/tablica> [dostęp: 01.04.2021].

²⁸ Budżet Obywatelski 2019, https://budzet.krakow.pl/strona_glowna/237306,artykul,budzet_obywatelski_2019.html [dostęp: 01.04.2021].

uczestników głosowania 82 979 uczestników wykorzystało w celu głosowania udostępnione środki komunikacji elektronicznej²⁹. Jeśli podobna tendencja utrzyma się i będzie widoczna w skali kraju, być może w perspektywie długookresowej cyfryzacja budżetu obywatelskiego będzie skutkowałą zwiększonym zainteresowaniem tej formy partycypacji społecznej i być może pozwoli także na popularyzację innych form demokracji bezpośredniej w samorządzie terytorialnym. Ustalenie realnego wpływu implementacji rozwiązań technologii informacyjnych na zmiany zainteresowania budżetem obywatelskim, w tym ewentualny wzrost popularności, będą wymagały pogłębionej analizy danych z kolejnych jego edycji. Badania winny wykazać, czy istnieje w tym zakresie relacja przyczynowo-skutkowa, oraz określić istotne uwarunkowania ewentualnej skuteczności elektronicznego budżetu obywatelskiego.

4. Znaczenie rozwoju elektronicznych form partycypacji społecznej w gminie

Gmina wykonuje zadania publiczne w ramach swojej własności rzeczowej i miejscowej. Zdarzyć się jednak może, że interes lokalny w określonym przypadku wejdzie w kolizję z interesem publicznym obserwowalnym w szerokiej skali kraju³⁰. Za B. Dolnickim możemy zauważyć, że interes lokalny jest często inny niż interes społeczności ogólnopolskiej oraz że nie powinien być uznawany za mniej ważny³¹. Sytuację problemową mogą jednak stanowić tu rozbieżności w rozumieniu niedookreślonego pojęcia interesu publicznego przez różne grupy interesu, zwłaszcza przedstawiciele frakcji politycznych oraz ich otoczenia. W ramach tzw. systemu łupów zwycięzca procesu wyborczego na stopniu centralnym, obsadzając główne stanowiska kierowniczo-decyzyjne, pragnie przejąć kontrolę nad możliwie największą liczbą instytucji publicznych, podporządkowując je interesom swoim lub powiązanej wąskiej grupie, które nie zawsze muszą być zgodne z interesami i celami ogółu społeczeństwa. Zamknięcie się frakcji politycznych na dyskurs ze swoimi politycznymi oponentami, jak i członkami społeczeństwa oraz przedstawicielami organizacji znajdującymi się na zewnątrz sporu politycznego będzie zawsze prowadziło do utworzenia warunków niesprzyjających rozwojowi idei partycypacji społecznej, zwłaszcza niezgodnej z celami dominującej frakcji politycznej. Gmina, będąc najsilniej osadzoną w danym konkretnym kontekście kulturowo-społecznym, będzie

²⁹ STATYSTYKI GŁOSOWANIA WBO 2019, <https://www.wroclaw.pl/budzet-obywatelski-wroclaw/statystyki-glosowania-wbo-2019> [dostęp: 01.04.2021].

³⁰ Por. M. Tabernacka, *Wielopłaszczyznowość konfliktów w administracji publicznej*, [w:] M. Tabernacka, R. Raszewska-Skałeczka (red.), *Płaszczyzny konfliktów w administracji publicznej*, Warszawa 2010, s. 38-39.

³¹ B. Dolnicki, [w:] *idem*, (red.), *op. cit.*, s. 22.

stanowiła funkcjonalnie swoistą przeciwwagę dla scentralizowanej i hierarchicznie zorganizowanej struktury administracji rządowej, właśnie między innymi poprzez rozwój popularności, znaczenia oraz skuteczności partycypacji społecznej, a w konsekwencji zwiększanie zainteresowania sprawami publicznymi na stopniu lokalnym. Ze skutecznie zorganizowaną partycypacją społeczną wiązać będzie się ogólne zwiększanie się świadomości oraz poczucia podmiotowości członków społeczeństwa jako obywateli, którzy czując, że mają jako wspólnota realny wpływ na sprawy lokalne, w większym stopniu będą rozważać, jak ich własne interesy indywidualne będą wiązały się z interesem publicznym realizowanym na szczeblu ogólnopaństwowym i lokalnym³².

Należy jednak zadać pytanie, czy wskazany wyżej specyficzny charakter samorządu terytorialnego na poziomie gminy stanowi w rzeczywistości główny powód większego zainteresowania oraz udziału obywateli w procesie wykonywania administracji publicznej oraz czy podobne efekty mogą zostać uzyskane także na szczeblu centralnym. Odpowiedź na to pytanie jest złożona, ale zasadniczo opiera się na konstatacji, iż właśnie najważniejszym efektem powstania oraz istnienia zdecentralizowanej administracji publicznej jest upodmiotawianie, a w konsekwencji swoiste kontynuowanie procesu emancypacji człowieka jako jednostki w społeczeństwie, a przede wszystkim jako osoby, jako człowieka. Emancypacja w tym zakresie winna być rozumiana jako usamodzielnienie, uwolnienie od wpływu państwa, tworzenie osoby świadomej i samodzielnej, rozumiejącej otaczającą ją rzeczywistość społeczną, kontestującą ją i działającą, kiedy wymaga tego potrzeba. Tak rozumiany administrowany przestaje być jedynie biernym odbiorcą działań administracji publicznej, ale coraz częściej pragnie być postrzegany jako partner dla przedstawicieli administracji publicznej, który może w danych przypadkach zaproponować administracji publicznej informacje lub rozwiązania, cenne dla niej w kontekście optymalnej realizacji określonych prawnie interesów, zasad i celów. Możemy zatem mówić o pewnej subiektywnej, indywidualnej, warunkowanej społecznie i kulturowo potrzebie członków społeczeństwa, powstającej zasadniczo w wyniku rozwoju społeczeństwa opartego na wartościach demokratycznych, globalnym dostępie do informacji i wiedzy oraz dostępie do technologii informacyjnych, które to umożliwiają.

Z. Bauman zauważył, że współcześnie proces globalizacji stanowi główny czynnik przesunięcia władzy, władzy politycznej, a w kontekście administracji publicznej także w pewnym sensie władztwa administracyjnego poza tradycyjnie rozumiane państwo oraz administrację publiczną do innych, zewnętrznych wobec państwa i administracji podmiotów prywatnych, w tym członków społeczeństwa³³. Nie jest to oczywiście jednoznaczne

³² P. Szostak, *op. cit.*, s. 46-47.

³³ K. Iszkowski, M. Bilewicz, T. Ostropolski, *Bauman: Handlarze strachu*, „Krytyka Polityczna” 2017, nr 4, <https://krytykapolityczna.pl/swiat/bauman-handlarze-strachu> [dostęp: 01.04.2021].

z zanikiem tradycyjnej roli państwa jako organizatora życia publicznego, ale potencjalnie związane jest zmianą, w tym także ograniczeniem jego zdolności do stosowania środków przymusu. Jeśli rzeczywiście uznamy za prawdziwe, iż współcześnie nawiązujące do wartości demokratycznych państwo, a zatem także i administracja publiczna winny uwzględniać w swoim funkcjonowaniu wyniki partycypacji obywatelskiej, będzie to oznaczało, że w konsekwencji winno ono także uwzględniać pluralistyczny i zdywersyfikowany charakter opinii i rozwiązań proponowanych przez członków społeczeństwa, które mogą być zarówno cenne i ważne, jak i nieprzemysłane bądź inspirowane chęcią uzyskania doraźnych korzyści partykularnych, nie służących ogółowi społeczeństwa³⁴.

Wydaje się także trafna ocena dokonana przez Z. Baumana, że państwo i, jak można by zauważyć, także administracja publiczna nie są przygotowane na zmieniającą się rzeczywistość, zazwyczaj stosując istniejące już narzędzia i instrumenty prawne oraz organizacyjne, które ewentualnie wydajnie mogą być stosowane w uwarunkowanych tradycyjnego modelu państwa narodowego. Jednak ich skuteczność może być daleko inna w warunkach globalnego społeczeństwa informacyjnego w państwach demokratycznych, którego członkowie istniejące rozwiązania technologii informacyjnej, w powiązaniu z prawnymi, mogą efektywnie wykorzystać dla zwiększania swojej pozycji przetargowej względem państwa oraz jego odpowiednich organów, w tym organów administrujących³⁵. Wydaje się zatem słuszne, iż połączenie właśnie tych trzech czynników będzie kluczowe dla dalszego rozwoju partycypacji społecznej na poziomie gminy, gdyż funkcjonalnie sprzyja to procesowi upodmiotawiania oraz emancypacji członków społeczeństwa, tak jak tym procesom sprzyja samorząd terytorialny. Dzięki rozwiązaniom technologii informacyjnych administracja publiczna stopnia centralnego potencjalnie może stać się bliższa obywatelowi, który dzięki łatwiejszemu dostępowi do informacji, wiedząc więcej na temat jej funkcjonowania oraz podejmowanych w niej działaniach, może powiązać je ze swoją indywidualną sytuacją oraz potrzebami na podobnej zasadzie, jak winno się to odbywać w przypadku zaspokajania potrzeb obywateli na poziomie gminy. Nie należy jednak zapominać, że zakres działania organów administracji publicznej zależy od ich kompetencji wyznaczonych prawem, dlatego też partycypacja obywateli w wykonywaniu zadań przez organy centralne i lokalne będzie odbywała się w odmiennym zakresie rzeczowym wyznaczonym zakresem rzeczowym działania organu.

Należy jednak rozważyć negatywne konsekwencje praktycznego ich zastosowania, związane z pierwotnym powodem powstania państwa oraz współczesnej administracji publicznej, przede wszystkim z wzrostem spraw publicznych, w tym politycznych,

³⁴ I. Niżnik-Dobosz, *Partycypacja jako pojęcie i instytucja demokratycznego państwa prawnego*, [w:] B. Dolnicki (red.), *op. cit.*, s. 25.

³⁵ K. Iszkowski *et al.*, *op. cit.* [dostęp: 01.04.2021].

społecznych i gospodarczych. Złożony charakter wskazanych kategorii wymaga zazwyczaj specjalistycznej wiedzy, nierzadko związanej z ukończeniem specjalistycznego rodzaju edukacji lub praktyką zawodową. Negatywnym efektem procesu powstawania globalnego społeczeństwa informacyjnego jest zwiększenie ilości informacji, z których przynajmniej część potencjalnie nie będzie zgodna z rzeczywistością lub ustaleniami naukowymi, a w konsekwencji osoby nieposiadające specjalistycznej wiedzy w konkretnych dziedzinach mogą mieć kłopot z odróżnieniem prawdy od kłamstwa lub manipulacji. Przykładowo we Wrocławiu w edycji budżetu obywatelskiego z 2020 r. jednym z projektów dopuszczonych do głosowania było stworzenie parku alpejskiego na terenie osiedla Gaj, a innym zasadzenie palm przy ulicy Legnickiej³⁶. Czytając opisy i uzasadnienia obu projektów, można powziąć wątpliwość, czy wskazane projekty stanowią poważną propozycję, czy jest to jednak forma żartu, satyry, wygłupu. Powyższe projekty zostały odrzucone w głosowaniu, lecz powstaje pytanie, czy osoby je zgłaszające są odpowiednio merytorycznie przygotowane oraz czy powinny być, czy należy tego od nich oczekiwać lub wymagać. Ostatecznie projekty będą weryfikowane przez głosujących mieszkańców, niemniej już w przypadku projektów bardziej złożonych lub nie budzących zastrzeżeń na poziomie intuicyjnym może pojawić się obawa, czy głosujący mogą zostać wprowadzeni błąd ze względu na brak odpowiedniej wiedzy. Interesujący staje się problem ustalenia granicy interakcji między różnymi elementami infrastruktury społecznej, zwłaszcza w kontekście ustalania granic między sferą publiczną a prywatną. Instytucje partycypacji społecznej mogą zostać potencjalnie wykorzystane oraz nadużyte przez zorganizowane grupy obywateli, różne grupy interesu czy też przedstawicieli środowisk politycznych lub prywatnych przedsiębiorców³⁷. Chaos oraz nadmiar informacji może doprowadzić do zagrożenia lub nawet zniweczenia idei partycypacji społecznej czy też jej wypaczenia przez grupy interesów, których negatywne wpływy nad państwem oraz administracją publiczną powinno być zasadniczo przez aktywne społeczeństwo ograniczane. Nie byłoby wszak racjonalne uznanie, że rozwiązaniami związanymi z możliwością partycypacji społecznej zainteresowani są jedynie członkowie społeczeństwa o intencjach zgodnych z interesem publicznym.

Wydaje się oczywiste, że wskazane powyżej postulaty związane z realizacją interesu publicznego mają w demokratycznym państwie prawnym słuszny charakter, niemniej jest kwestią złożoną, czy nie dochodzi w tym zakresie do niezgodnego utożsamienia partykularnych interesów grup z interesem publicznym, który zasadniczo powinien

³⁶ Drzewa na Legnickiej [WBO 2020], <https://www.wroclaw.pl/budzet-obywatelski-wroclaw/projekty-2020/projekt,id,13> [dostęp: 01.04.2021]; „PARK ALPEJSKI - ELEMENTY GÓRSKIEGO KRAJOBRAZU” [WBO. 2020], <https://www.wroclaw.pl/budzet-obywatelski-wroclaw/projekty-2020/projekt,id,15> [dostęp: 01.04.2021].

³⁷ I. Niżnik-Dobosz, *op. cit.*, s. 25.

reprezentować interes ogółu społeczeństwa oraz służyć dobru wspólnemu³⁸. Granice rozróżnienia interesu publicznego od indywidualnego mogą być w tym zakresie niełatwe do sprecyzowania, nieostre, gdyż inicjatywy realizowane w ramach partycypacji społecznej będą miały charakter przedsięwzięć służących pewnemu ogółowi. Potencjalnie każdy członek społeczeństwa może korzystać z efektów ich implementacji, jednak w rzeczywistości realizacja interesu publicznego może mieć jedynie charakter nominalny, gdyż na co dzień będzie z nich korzystać tylko pewna niewielka określona grupa ludzi.

Konsekwencją powyższego będzie uznanie, że albo projekty oraz inicjatywy proponowane w ramach partycypacji społecznej powinny być zawsze weryfikowane przez osoby posiadające odpowiednią wiedzę oraz umiejętności w danej dziedzinie, albo dopuszczone do partycypacji powinny być tylko osoby, które dają gwarancję dokonania świadomego i rzetelnego wyboru. W obu przypadkach będziemy mieli do czynienia z sytuacją kontrowersyjną, zagrażającą naruszeniem zasady demokratycznego państwa prawnego, z uwagi na różnicowanie statusu członków społeczeństwa. Weryfikacja racjonalności zgłaszanych projektów w ramach budżetu obywatelskiego jest rozsądna z punktu widzenia praktycznego funkcjonowania samorządu terytorialnego, ale jeśli takie działanie nie zostanie odpowiednio uzasadnione oraz skutecznie przekazane adresatom w sposób dla nich zrozumiały oraz w sposób satysfakcjonujący, wyjaśniający powody podjętego rozstrzygnięcia, może potencjalnie powodować kłopoty wizerunkowe gminy, zaś jej przedstawiciele mogą być oskarżeni o ograniczenie w tym zakresie aktywności społecznej, którą gmina zgodnie z art. 5b i art. 5c u.s.g. powinna promować.

Zarówno przedstawiciele organów gminy, jak i organów administracji centralnej muszą liczyć się z tym, że podejmowane przez nich działania będą podlegały szerokiej ocenie w globalnym społeczeństwie informacyjnym, składając się na konkretny rodzaj wizerunku państwa, administracji publicznej oraz społeczeństwa. Ten wizerunek może być nierzadko dalece uproszczony lub pozbawiony komentarza osób profesjonalnie zajmujących się daną kategorią spraw, niemniej będzie zasadniczo stanowić wyraz intuicyjnie pożądanego i wyobrażonego modelu istniejącego w zbiorowej świadomości członków danego społeczeństwa lub jego części.

5. Podsumowanie

Współczesne państwo, które przyjmuje wartości demokratyczne jako fundament swojego funkcjonowania, nie powinno obawiać się zmian społecznych w zakresie

³⁸ J. Zimmermann, *Aksjomaty prawa administracyjnego*, Warszawa 2013, s. 94; J. Boć, *Cele działalności administracyjnej (interes publiczny i interes społeczny) jako jej warunki*, [w:] *idem* (red.), *Nauka administracji. Podręcznik uniwersytecki*, Wrocław 2013, s. 109.

rozwoju form partycypacji ani tym bardziej im przeciwdziałać. Powinno im sprzyjać na każdym poziomie poprzez podejmowanie dyskusji z różnymi podmiotami i grupami na tematy istotne dla ogółu społeczeństwa. Wymaga to jednak daleko idącej dojrzałości od wszystkich uczestników dyskursu, zarówno wszystkich środowisk politycznych, przedstawiciele administracji publicznej, jak i różnych grup interesu. Wprowadzenie powszechnego standardu debat wymagałoby zasadniczo wprowadzenia modelu demokracji deliberatywnej, który jednak wymaga społeczeństwa zainteresowanego sprawami publicznymi oraz prowadzeniem rzetelnego dyskursu społecznego. Wydaje się, że dalszy rozwój społeczeństwa informacyjnego może potencjalnie sprzyjać rozwojowi partycypacji społecznej, także na szczeblu centralnym, aczkolwiek zważywszy na powyższe, powinna ona przede wszystkim sprzyjać rozwojowi, popularyzacji oraz poprawie jakości rozwiązań już istniejących w samorządzie terytorialnym na poziomie gminy, takim jak np. budżet obywatelski. Kształtowanie infrastruktury teleinformatycznej w tym zakresie powinno odbywać się przy zachowaniu daleko idącej ostrożności, poprzez kompleksową analizę czynników, które wpływają na jakość elektronicznej partycypacji społecznej, oraz identyfikację roli, jaką w jej kształtowaniu odgrywają różne podmioty oraz grupy³⁹. Dane oraz informacje pozyskiwane oraz przetwarzane w ramach już istniejącej infrastruktury mogą potencjalnie pozwalać na lepszą weryfikację oraz identyfikację potencjalnych nadużyć⁴⁰. Tak ukształtowana infrastruktura winna sprzyjać tworzeniu świadomego i samodzielnego społeczeństwa, które będzie stanowiło skuteczną przeciwwagę dla zbyt daleko idących procesów centralizacji władzy jako takiej oraz struktur administracji publicznej, a w konsekwencji będzie sprzyjać rozwojowi państwa opartego na modelu demokracji deliberatywnej.

Literatura

- Augustyniak M., [w:] B. Dolnicki (red.), *Ustawa o samorządzie gminnym. Komentarz*, Warszawa 2018.
- Baraniecki M., *O swoich pieniądzach decydujemy sami – planowanie partycypacyjne budżet gminy*, [w:] B. Dolnicki (red.), *Partycypacja społeczna w samorządzie terytorialnym*, Warszawa 2014.

---

³⁹ R. Maćkowska, A. Lipski, P. Kocoń, *Public relations w kształtowaniu warunków partycypacji społecznej*, [w:] A. Adamus-Matuszyńska, A. Austen (red.), *op. cit.*, s. 83.

⁴⁰ D.J. Kościuk, A.K. Modrzejewski, *Nowe technologie komunikacji w działaniu administracji – korzyści wynikające z ich wykorzystania*, [w:] J. Zimmermann, P.J. Suwaj (red.), *Wpływ przemian cywilizacyjnych na prawo administracyjne i administrację publiczną*, Warszawa 2013, s. 186-187.

- Błażewski M., *Sfery równości w dostępie do elektronicznej administracji*, [w:] J. Korczak, P. Lisowski (red.), *Równość w prawie administracyjnym. VIII Krakowsko-Wrocławskie Spotkanie Naukowe Administratywistów*, Warszawa 2018.
- Boć J., *Cele działalności administracyjnej (interes publiczny i interes społeczny) jako jej warunki*, [w:] J. Boć (red.), *Nauka administracji. Podręcznik uniwersytecki*, Wrocław 2013.
- Bohdan A., *E-demokracja w gminie na przykładzie internetowych konsultacji z mieszkańcami*, [w:] B. Dolnicki (red.), *Partycypacja społeczna w samorządzie terytorialnym*, Warszawa 2014.
- Burczyński T., *Elektroniczna wymiana informacji w administracji publicznej*, Wrocław 2011.
- Dolnicki B., *Samorząd terytorialny*, Warszawa 2019.
- Garlicki L., *Polskie prawo konstytucyjne. Zarys wykładu*, Warszawa 2019.
- Izdebski H., *Samorząd terytorialny. Pionowy podział władzy*, Warszawa 2020.
- Jastrzębska K., *Elektroniczna administracja jako narzędzie wdrażania zmian organizacyjnych*, Warszawa 2018.
- Kaczorowska A., *E-usługi administracji publicznej w warunkach zarządzania projektami*, Łódź 2013.
- Korczak J., *Partycypacja społeczna jako przedmiot regulacji statutu jednostek samorządu terytorialnego*, [w:] B. Dolnicki (red.), *Partycypacja społeczna w samorządzie terytorialnym*, Warszawa 2014.
- Kułąk-Krzysiak K., *Partycypacja czy efektywność? Dylematy skutecznego osiągania celów w administracji publicznej*, [w:] B. Dolnicki (red.), *Partycypacja społeczna w samorządzie terytorialnym*, Warszawa 2014.
- Kuriata A., *Budżet partycypacyjny jako przejaw demokracji uczestniczącej w samorządzie lokalnym*, [w:] J. Korczak (red.), *Województwo – region – regionalizacja. 15 lat po reformie terytorialnej i administracyjnej*, Wrocław 2013.
- Maćkowska R., Lipski A., Kocoń P., *Public relations w kształtowaniu warunków partycypacji społecznej*, [w:] A. Adamus-Matuszyńska, A. Austen (red.), *Public relations w jednostce samorządu terytorialnego*, Warszawa 2011.
- Marchaj R., [w:] Dolnicki B. (red.), *Ustawa o samorządzie gminnym. Komentarz*, Warszawa 2018.
- Niżnik-Dobosz I., *Partycypacja jako pojęcie i instytucja demokratycznego państwa prawnego*, [w:] B. Dolnicki (red.), *Partycypacja społeczna w samorządzie terytorialnym*, Warszawa 2014.
- Sułkowski J., *Budżet partycypacyjny – źródło inspiracji i przemian dla demokracji uczestniczącej (na przykładzie budżetu Porto Alegre)*, [w:] R.P. Krawczyk, A. Borowicz (red.), *Aktualne problemy samorządu terytorialnego po 25 latach jego istnienia*, Łódź 2016.

- Szostak P., *Poczucie podmiotowości komunikacyjnej w samorządzie terytorialnym w Polsce*, Toruń 2017.
- Tabernacka M., *Komunikacja obywateli z władzą – warunek funkcjonowania demokracji i społeczeństwa obywatelskiego*, [w:] M. Tabernacka, A. Szadok-Bratuń (red.), *Public relations w sferze publicznej. Wizerunek i komunikacja*, Warszawa 2012.
- Tabernacka M., *Narzędzia komunikacyjne public relations w administracji publicznej*, [w:] M. Tabernacka, A. Szadok-Bratuń (red.), *Public relations w sferze publicznej. Wizerunek i komunikacja*, Warszawa 2012.
- Tabernacka M., *Wielopłaszczyznowość konfliktów w administracji publicznej*, [w:] M. Tabernacka, R. Raszevska-Skałeczka (red.), *Płaszczyzny konfliktów w administracji publicznej*, Warszawa 2010.
- Wojciechowski E., *Problem budżetu obywatelskiego*, [w:] R.P. Krawczyk, A. Borowicz (red.), *Aktualne problemy samorządu terytorialnego po 25 latach jego istnienia*, Łódź 2016.
- Wojcik K., *Public relations. Wiarygodny dialog z otoczeniem*, Warszawa 2015.
- Zimmermann J., *Aksjomaty prawa administracyjnego*, Warszawa 2013.
- Zimmermann J., *Prawo administracyjne*, Warszawa 2018.

Źródła

- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz. U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483 z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (t. j. Dz. U. z 2020 r., poz. 713 z późn. zm.).
- Uchwała nr LXII/1440/18 Rady Miejskiej Wrocławia z dnia 13 września 2018 r. w sprawie Wrocławskiego Budżetu Obywatelskiego (Dz. Urz. Woj. Dolnośląskiego z 2018 r., poz. 4557).
- Uchwała nr LXII/1464/18 Rady Miejskiej Wrocławia z dnia 13 września 2018 r. w sprawie szczegółowych zasad wnoszenia inicjatyw obywatelskich, tworzenia komitetów tych inicjatyw, wymogów formalnych, jakim muszą odpowiadać składane projekty oraz zasad ich promocji (Dz. Urz. Woj. Dolnośląskiego z 2018 r., poz. 4612).

Internet

- „PARK ALPEJSKI – ELEMENTY GÓRSKIEGO KRAJOBRAZU” [WBO. 2020], <https://www.wroclaw.pl/budzet-obywatelski-wroclaw/projekty-2020/projekt,id,15>
- Budżet Obywatelski 2019, https://budzet.krakow.pl/strona_glowna/237306,artykul,budzet_obywatelski_2019.html

- Demograficzne Statystyki Głosów, https://lublin.budzet-obywatelski.eu/demograficzne_statystyki_glosow
- Drzewa na Legnickiej [WBO. 2020] <https://www.wroclaw.pl/budzet-obywatelski-wroclaw/projekty-2020/projekt,id,13>
- Iszkowski K., Bilewicz M., Ostropolski T., Bauman: Handlarze strachu „Krytyka Polityczna” 2017, nr 4, <https://krytykapolityczna.pl/swiat/bauman-handlarze-strachu>
- V edycja budżetu partycypacyjnego, <https://twojbudzet.um.warszawa.pl/v-edycja-bud-etu-party-cypacyjnego>
- Stan na 30 czerwca 2020, Jednostka terytorialna: Powiat m. Kraków, STAN LUDNOŚCI, <https://bdl.stat.gov.pl/BDL/dane/teryt/tablica>
- Stan na 30 czerwca 2020, Jednostka terytorialna: Powiat m. Łódź, STAN LUDNOŚCI, <https://bdl.stat.gov.pl/BDL/dane/teryt/tablica>
- Stan na 30 czerwca 2020, Jednostka terytorialna: Powiat m. Lublin, STAN LUDNOŚCI, <https://bdl.stat.gov.pl/BDL/dane/teryt/tablica>
- Stan na 30 czerwca 2020, Jednostka terytorialna: Powiat m. st. Warszawa, STAN LUDNOŚCI, <https://bdl.stat.gov.pl/BDL/dane/teryt/tablica>
- Stan na 30 czerwca 2020, Jednostka terytorialna: Powiat m. Wrocław, STAN LUDNOŚCI, <https://bdl.stat.gov.pl/BDL/dane/teryt/tablica>
- STATYSTYKI GŁOSOWANIA WBO 2019, <https://www.wroclaw.pl/budzet-obywatelski-wroclaw/statystyki-glosowania-wbo-2019>
- Wyniki i realizacja projektów, <https://uml.lodz.pl/budzet-obywatelski/lbo-20192020/wyniki-i-realizacja-projektow>